Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 811.111
FILOLOGIYA

ANTONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA QARAMA-QARSHILIK KONTSEPTINING KOGNITIV-LINGVISTIK TABIATI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Xurshidabonu Anvarjon qizi Mamatkulova*
CAMU Central Asian Medical University, Tillar kafedrasi asisstenti
✉ mamtkulovakhurshida@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada antonim komponentli frazeologik birliklarning kognitiv-lingvistik tabiati, xususan ularning zamirida yotgan "qarama-qarshilik" kontsepti tahlil qilinadi. Tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi antonim komponentli frazeologizmlar materialida olib borilib, ular kognitiv lingvistikaning konseptual metafora nazariyasi nuqtai nazaridan izohlanadi. Ko'rsatilishicha, qarama-qarshilik inson tafakkurining tub, jismoniy tajribaga asoslangan kognitiv kategoriyasi bo'lib, frazeologik birliklarda turli konseptual modellar (fazoviy, haroratga oid, ekzistensial) orqali til birligiga aylanadi.

Kalit so'zlar

frazeologik birlik, antonim komponent, qarama-qarshilik kontsepti, kognitiv lingvistika, konseptual metafora, orientatsion metafora, lisoniy dunyoqarash, ingliz tili, o'zbek tili.

DOI: 10.5281/zenodo.21743165

Kirish

Zamonaviy kognitiv lingvistikada til birliklari nafaqat kommunikativ, balki inson tafakkurining tashqi ifodasi sifatida ham qaraladi. Antonim komponentli frazeologik birliklar bu nuqtai nazardan alohida qiziqish uyg'otadi, chunki ularning markazida insoniyat tafakkuriga xos eng tub kognitiv operatsiyalardan biri — qarama-qarshi qutblarni farqlash va ularni bitta yaxlit obrazga birlashtirish jarayoni yotadi. G. Lakoff va M. Johnson o'zlarining klassik asarida insonning abstrakt tushunchalarni jismoniy tajriba orqali konseptuallashtirishini ko'rsatib, bunday jarayonni "konseptual metafora" deb ataydilar (Lakoff, Johnson, 1980). Ushbu nazariya nuqtai nazaridan, black and white yoki up and down kabi frazeologik birliklar shunchaki tasodifiy so'z birikmalari emas, balki insonning fazoviy, jismoniy va hissiy tajribasidan kelib chiqadigan chuqur kognitiv modellarning til yuzasidagi in'ikosidir.

Muammoning dolzarbligi shundaki, antonim komponentli frazeologik birliklar bo'yicha ko'plab ishlar mavjud bo'lsa-da (Kunin, 1996; Rahmatullayev, 1978), ularning aksariyati struktur-semantik yoki tarjimashunoslik nuqtai nazaridan yozilgan, kognitiv-konseptual tabiati esa, xususan ingliz va o'zbek tillari qiyosida, hali yetarlicha chuqur o'rganilmagan. Ushbu bo'shliqni to'ldirish maqolaning asosiy dolzarbligini tashkil etadi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning maqsadi — antonim komponentli frazeologik birliklar zamiridagi qarama-qarshilik kontseptining kognitiv-lingvistik tabiatini ochib berish va uning ingliz hamda o'zbek tillaridagi namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) qarama-qarshilik kontseptining kognitiv asoslarini nazariy jihatdan asoslash; 2) antonim komponentli frazeologik birliklarni ular zamiridagi konseptual model turiga ko'ra guruhlash; 3) har bir konseptual model doirasida ingliz

va o'zbek tillari o'rtasidagi umumiylik va o'ziga xoslikni aniqlash; 4) qarama-qarshilik kontseptining lisoniy dunyoqarashni shakllantirishdagi o'rnini izohlash.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot sifat (kvalitativ) tadqiqot metodologiyasiga asoslanadi. Material sifatida ingliz tilidagi antonim komponentli frazeologik birliklar va ularning o'zbek tilidagi muqobillari olindi. Tahlil uch bosqichda olib borildi: birinchi bosqichda frazeologik birliklar zamiridagi antonim juftlik aniqlandi; ikkinchi bosqichda D.A. Cruse tomonidan taklif qilingan semantik antonimiya tasnifi (kontrar, komplementar, konvers antonimlar) asosida (Cruse, 1986) ularning semantik turi belgilandi; uchinchi bosqichda esa har bir antonim juftlik zamirida qanday konseptual model (fazoviy, haroratga oid, ekzistensial va boshqalar) yotishi konseptual metafora nazariyasi asosida izohlandi. Tadqiqotda statistik-miqdoriy hisob-kitobdan qasddan voz kechilgan, chunki ishning maqsadi hodisaning tarqalish darajasini emas, balki uning ichki kognitiv mexanizmini ochib berishdir.

Natijalar va tahlil

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, antonim komponentli frazeologik birliklarning zamirida bir nechta barqaror konseptual model yotadi. Bu modellar quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

Konseptual model	Ingliz misollari	O'zbek muqobili	Kognitiv izoh
HAYOT — O'LIM	*life and death, a matter of life and death, between life and death*	hayot — o'lim, hayot-mamot masalasi	Eng yuqori ekzistensial qadriyat qarama-qarshiligi; ikkala tilda ham “hayot” komponenti doim birinchi o'rinda keladi
YORUG'LIK — QORONG'ULIK	*black and white, light and shade, prove that black is white*	oq va qora, keskin ziddiyatlar	Bilim/nodonlik, haqiqat/yolg'on kontseptual metaforasining tayanch obrazi (KNOWING IS SEEING)
YUQORI — PAST	*high and low, up and down, ups and downs*	yuqori-past, ko'tarilish-pasayish	Orientatsion metafora: GOOD IS UP, BAD IS DOWN (Lakoff, Johnson, 1980) — vertikal fazoviy tajriba ijtimoiy-emotsional bahoga ko'chiriladi
ISSIQ — SOVUQ	*blow hot and cold, go hot and cold*	goh qizarib, goh oqarmoq	Jismoniy sezgi orqali emotsional beqarorlik konseptuallashtiriladi (EMOTION IS TEMPERATURE)
OLISH — BERISH	*give and take, give with one hand and take with the other*	berish-olish, o'zaro yon berish	Konvers antonimiya: ikki harakat bir vaziyatning ikki tomonini ifodalaydi (Cruse, 1986)

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, HAYOT — O'LIM kontsepti eng yuqori ekzistensial qadriyat qarama-qarshiligi sifatida ikkala tilda ham deyarli bir xil tarzda konseptuallashadi: ingliz tilidagi a matter of life and death o'zbek tilida hayot-mamot masalasi tarzida aynan bir xil kognitiv modelni takrorlaydi. Bu — ikkala xalq uchun ham “hayot” tushunchasining mutlaq ustuvorligini, uning har doim “musbat qutb” sifatida birinchi o'rinda kelishini ko'rsatadi, bu esa tasodifiy emas, balki insoniyatga xos umuminsoniy qadriyat ierarxiyasidan kelib chiqadi.

YUQORI — PAST konsepti alohida diqqatga sazovor, chunki u Lakoff va Johnson tomonidan tasvirlangan klassik orientatsion metaforaning aynan o'zini namoyon etadi: GOOD IS UP, BAD IS DOWN (Lakoff, Johnson, 1980). Ingliz tilidagi ups and downs iborasi va o'zbek tilidagi ko'tarilish-pasayishlar muqobili shuni ko'rsatadiki, insonning tik turgan holatdagi jismoniy tajribasi (baland turish — kuch, salomatlik, ustunlik; past tushish — zaiflik, kasallik, mag'lubiyat) ikkala til jamoasida ham bir xil tarzda ijtimoiy-emotsional bahoga ko'chirilgan. Bu — konseptual metaforaning tanaga asoslangan (embodied) tabiatini, ya'ni til va tildan tashqari jismoniy tajriba orasidagi bevosita bog'liqlikni tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, YORUG'LIK — QORONG'ULIK konseptida madaniy-lisoniy o'ziga xoslik ko'zga tashlanadi. Ingliz tilida bu kontsept ko'pincha haqiqat/yolg'on qarama-qarshiligini ifodalash uchun ishlatiladi (prove that black is white — “qorani oq deb ko'rsatish”, ya'ni ataylab yolg'on gapirish), o'zbekcha muqobilida esa xuddi shu obraz saqlanib qolgan,

biroq bu konseptning boshqa frazeologik “tarmoqlari” (masalan, light and shade) o'zbek tilida ko'proq tasviriy, obrazi o'zgargan tarzda (keskin ziddiyatlar) beriladi. Bu farq, bizningcha, ikki xalqning ramziy-obrazli tafakkuridagi rang bilan bog'liq assotsiatsiyalarning qisman farqlanishidan kelib chiqadi.

OLISH — BERISH konsepti boshqa modellardan farqli tarzda, D.A. Cruse tasnifidagi konvers antonimiya hodisasini yaqqol namoyon etadi (Cruse, 1986): give va take bir-biriga zid emas, balki bitta vaziyatning ikki tomonini — beruvchi va oluvchi nuqtai nazarini — ifodalaydi. Bunday antonimiya boshqa modellarga (masalan, hayot/o'lim kabi mutlaq, komplementar qarama-qarshilikka) nisbatan ancha “yumshoq”, nisbiy xususiyatga ega, bu esa uning frazeologik obrazliligini ham belgilaydi — give and take, give-and-take policy kabi birliklar ko'pincha o'zaro murosa, hamkorlik ma'nosini ifodalaydi, mutlaq ziddiyatni emas.

Muhokama

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, antonim komponentli frazeologik birliklar zamiridagi qarama-qarshilik kontsepti bir tekis emas — u turli darajadagi “universallik” va “madaniy o'ziga xoslik” nisbatiga ega. Fazoviy va jismoniy tajribaga bevosita asoslangan modellar (yuqori-past, issiq-sovuq) ikkala tilda ham deyarli bir xil kognitiv mantiqqa amal qiladi, chunki ular insoniyatning umuminsoniy, tanaga asoslangan tajribasidan kelib chiqadi. Ekzistensial va qadriyat xarakteridagi modellar (hayot-o'lim) ham yuqori darajadagi umumiylikni namoyon etadi, biroq ularning obrazli “rang-barangligi” madaniyatga qarab farqlanishi mumkin. Shu bilan birga, ramziy-assotsiativ modellar (yorug'lik-qorong'ulik) ko'proq madaniy-lisoniy o'ziga xoslikka moyil bo'lib chiqdi. Bu kuzatish kognitiv lingvistikada mavjud bo'lgan “universal tanaga asoslangan kognitsiya” va “madaniyatga xos konseptuallashtirish” orasidagi dialektik munosabatni antonim komponentli frazeologik birliklar materialida yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, antonim komponentli frazeologik birliklar tasodifiy til hodisasi emas, balki inson tafakkurining tub kognitiv qonuniyatlarini — fazoviy orientatsiya, jismoniy sezgi va ekzistensial qadriyat ierarxiyasini — o'zida mujassam etuvchi til birliklaridir. Ingliz va o'zbek tillari qiyosi shuni ko'rsatdiki, qarama-qarshilik kontsepti ma'lum darajada umuminsoniy (tanaga asoslangan) tabiatga ega bo'lsa-da, uning frazeologik ifodasida madaniy-lisoniy o'ziga xoslik ham saqlanib qoladi. Ushbu xulosalar kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya va qiyosiy frazeologiya sohalarida keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi, shuningdek boshqa konseptual juftliklar (masalan, katta-kichik, do'st-dushman) misolida kengaytirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
2. Cruse D.A. Lexical Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 310 p.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб. — М.: Высш. шк.; Дубна: Изд. центр “Феникс”, 1996. — 381 с.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978. — 407 b.